

Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig

Czirfusz Márton

Bevezetés

A magyar gazdaságföldrajz uralkodó felfogása mind a mai napig keveréke a leíró földrajznak és az ideológiailag kilúgozott marxista(–leninista) hagyománynak. Az elmúlt időszakban történtek kísérletek ennek a felfogásnak a „meghaladására”: egyrészt a korábbi (és részben a jelenlegi) kutatói gyakorlatok dekonstruálásán, kritikai értelmezésén és értékelésén keresztül, másrészt pedig olyan új témák és megközelítésmódok kutatói gyakorlatokban való felvállalásával, amelyek pusztán létükkel alakítják át a tudományos mezőt.

Tanulmányom – bár inkább a kísérletek első csoportjához tartozik – vegyíti a két irányvonalat. Egyrészt a magyar gazdaságföldrajzi hagyományból válogatva elemzem a földrajztudomány egyes szövegeit, diskurzusait, másrészt viszont az uralkodó nézőponttól eltérő megközelítésmódban írok a gazdaságföldrajzról, nem utolsó sorban a gazdaságföldrajz(osok)nak, így nem titkoltan magam is a tudományos mező (de legalábbis koordinátarendszerének) átalakítására törekszem.

A tanulmány annak az általam fontosnak tartott, ám a gazdaságföldrajzi vitákban nem (vagy alig) előkerülő kérdésnek a körüljárásához kíván kezdőlökést adni, hogy *miért releváns a gazdaságföldrajzi kutatásokban a gazdasági ágazatok kategóriáját használni*. Az, hogy gazdasági ágazatokról beszélünk és írunk, meg nem kérdőjelezett hagyományává vált a földrajzi megismerésnek, oktatásnak. Ha

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 65–81. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

doktori értekezésem (CZIRFUSZ 2011) nem a foglalkozási átrétegződésről szól (amelynek egyik fókuszában az emberek és gazdasági tevékenységek egymástól való elhatárolása, osztályozása is áll), valamint ha témavezetóm nem éppen ennek a kérdésnek a körüljárását javasolja doktori iskolai tanulmányaim kezdetén, valószínűleg eszembe sem jutott volna ennek a kérdésnek a feltevése. Viszont az azóta olvasott irodalmak, a problémáról való gondolkodás mindenképp megerősített abban, hogy az ágazatok témájával érdemes és szükséges foglalkozni – többek között saját kutatói gyakorlataim jobb megértése céljából is.

Főszereplők

Természetesen ebben a tanulmányban nem törekedhettem arra, hogy az ágazati gazdaságföldrajzok megjelenésének és átalakulásának történetét a maga teljességében feldolgozzam. Így kizárólag két szereplővel, Marxszal és Hettnerrel, valamint a magyar földrajztudományra gyakorolt hatásukkal foglalkozom.

Karl Marx az ágazatok szempontjából azért kitüntetett szereplő, mert a kapitalizmus kialakulását osztályalapon, az ágazatokkal összekötve magyarázza. Az osztályfogalom mint a fejlődést magyarázó metanarratíva a két világháború közötti emberföldrajzosok munkásságában is nyomozható, a szocialista gazdaságföldrajzban az osztályok és a gazdasági ágazatok pedig a legfontosabb leíró kategóriák között szerepeltek. A marxi fogalomrendszer kritikai vizsgálata a hazai földrajzban mindeztidáig hiányterületnek mondható, így ezzel az írással csak néhány lehetséges kutatási irányt villanthatok fel.

A tanulmány másik szereplője, Alfred Hettner a magyar geográfiai hagyományban elsősorban leíró földrajzi sémájával van jelen. A regionális földrajzi bemutatás hettneri sorrendiségében a gazdasági ágazatok is megjelennek, ám a hazai földrajzelméleti munkákban magam nem találok olyan írással, amely ennek a sémának a logikáját ismertette volna. Így ennek a kérdésnek, valamint a hettneri elképzelés hazai recepciójának kívántam nyomába eredni, amelynek első, töredékes közelítését kívánom bemutatni.

Marx és a munkamegosztás

A gazdasági ágazatok elkülönítése a megismerési folyamatban az osztályozások létrehozásához köthető, szűkebben pedig Marx munkamegosztás-fogalmához is kapcsolódik. Ez a hazai földrajzi hagyományban fontos, ám leginkább látens jelenlévő diskurzusként azonosítható, amelynek történetiségéből ebben a fejezetben néhány momentumot szeretnék kiemelni.

Marx a munka megosztását több dimenzióban elemezte. Ezek közül itt kifejezetten a társadalmi/általános munkamegosztásról vallott nézetével foglalkozom, amely többek között a mezőgazdaság és az ipar elkülönítését (illetve áttételesen a kapitalizmus kialakulását) magyarázza. Marx értelmezésében „[k]ülönböző közösségek különböző termelési eszközöket és különböző létfenntartási eszközöket találnak készen *természeti környezetükben*. (...) [A] munka társadalmi megosztása *eredetileg különböző, de egymástól független* termelési területek cseréje révén jön létre” (MARX 1955, 330, kiemelés az eredetiben). Azaz a munka általános megosztása, amely a társadalmi termelés „nagy nemeire” (földművelés, ipar stb.) való szétválást jelenti, egyfajta természeti determinizmusban gyökerezik, és a kapitalizmusban szükségszerűen együtt jár a területi munkamegosztással: „*A munka területi megosztása*, amely különleges termelési ágakat az ország különleges kerületeihez köt, új lökést kap a manufaktúraszerű üzemmellel, amely minden különlegességet kiaknáz. A manufaktúra-időszak számára gazdag anyagot szolgáltat a munka társadalmon belüli megosztásához a világpiac kibővülése és a gyarmati rendszer, amelyek a manufaktúra-időszak általános létfeltételeinek köréhez tartoznak.” (MARX 1955, 332.).

A nyugati földrajzban az 1960-as évek végén kezdődő marxista fordulat egyes prominens kutatói a munkamegosztás fogalmából vezették le a kapitalizmus földrajzának megértését. Doreen Massey elképzelése például a tér és a társadalom között kölcsönkapcsolatot ír le, ebből következően nézete szerint nemcsak a társadalmi munkamegosztásnak van térbeli eloszlása, hanem a társadalmi munkamegosztás formáit is befolyásolja az a tény, hogy térbeli megosztásuk van (MASSEY 1985). MASSEY (1995) gondolatmenete – mivel a gazdaság szerveződésének megismerésén alapul – nem pusztán a térbeli és időbeli folyamatokat kívánja az addigiaktól eltérő módon magyarázni, hanem magukat az osztályozásokat is megkérdőjelezi. A szokásos gazdasági ágazati felosztások helyett azt javasolja, hogy az osztályozásnál a munkafolyamatokra (pl. hogy az adott tevékenységben a fordii vagy posztfordii jelleg a jellemző), illetve a tőkeviszonyokra (pl. hogy az ágazatban a transznacionális vállalatok vagy helyi tulajdonú kisvállalatok a hangsúlyosak) legyünk tekintettel, mert a gazdasági szakágazatok is nagyon különböző jellegű tevékenységeket jelölhetnek egyetlen, homogenizáló címkével. Véleménye szerint kizárólag ezzel a szemlélettel érthetjük és magyarázhatjuk meg a foglalkoztatás változó térbeli mintázatait és a társadalmi osztályok földrajzait. (MASSEY 1995) Az általa bevezetett társadalmi-térbeli munkamegosztás fogalma különböző léptékeken alkalmazható, nemcsak az országos változások megértésére alkalmas, hanem a globalizáció kritikai értelmezését is elősegítheti. Így például azt vizsgálhatja, hogy a globalizációs diskurzus milyen módon fedi el azokat a térbeli egyenlőtlenségeket és töréseket, amelyeken egyébként a globalizáció – és az ezzel összefüggő nemzetközi területi munkamegosztás – politikai projektje

alapul (MASSEY 2005). Ez a felismerés és kutatási téma különösen aktuális lenne a magyarországi, rendszerváltás utáni gazdaságföldrajz számára.

Előbbi értelmezés nem kizárólag a marxi osztályfogalmon alapul, a munkamegosztást sem pusztán ez alapján képzele el. Doreen Massey sokkal közelebb áll a weberi osztályfogalomhoz és az althusseri örökséghez (vö. SADLER 2000; SWYNGEDOUW 2000). Emellett az utóbbi évtizedek posztmarxista irányzatai részben újragondolták (illetve elvetették) az osztályok és struktúrák szerepét a társadalomföldrajzban. Az osztályokról való gondolkodásmód átalakulása ellenére az 1980-as évek végétől a politikai osztályokban gondolkodó, marxizmus által inspirált írások képtelenek voltak válaszokat adni olyan tudományon belüli és kívüli kihívásokra, amelyeket például a posztmodernizmus támasztott (SADLER 2000). Ennek ellenére Sadler fontos hozzájárulásnak nevezi Gibson-Graham posztstrukturalista marxista programját. Gibson-Graham a gazdasági szerkezetváltással foglalkozó, az osztályok jelentőségének csökkenéséről, a munkásosztály eltűnéséről szóló szakirodalommal szemben az osztályok olyan alternatív olvasatát javasolja, amely az osztályok sokszínűségének megteremtését, alternatív gazdasági szerveződések megjelenésével a kizsákmányolás elleni emancipációs küzdelmet kívánja megvalósítani (GIBSON-GRAHAM 2006). Ezáltal az osztályok hagyományos, a termelési és tulajdonviszonyok által meghatározott elképzelését kiterjeszti, ami egyúttal a gazdasági ágazati felosztás (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) és a munkamegosztás jelentőségének megváltoztatásával jár.

A földrajztudomány történetében az ágazatok vizsgálata a klasszikus polgári liberális közgazdaságtan fiziokrata felfogásából is eredeztethető, amely a társadalmat olyan termelőüzemként képzelte el, amelyben az ágazatok logikai módon egymásra épülnek. Ezt a felfogást a francia statisztika őrizte meg, majd a 19. század végén terjedt el az ekkortájt már egységesülő statisztikai adatfelvételi gyakorlatban (TÓTH 1987). Éppen akkor, amikor a tudományossá váló földrajz egyre nagyobb mértékben támaszkodott a statisztikai adatfelvételekre. Ahogy Neil Smith írja, „A kereskedelmi földrajz a mezőgazdasági és ipari termelés különböző mintázatait a különböző természeti adottságokkal magyarázta. (...) Ez vezetett (...) ahhoz, hogy az egyes régiókat az alapján határozzuk meg, hogy mit termelnek.” (SMITH 1990, 101.). Így a marxi, a munkamegosztásban elfoglalt helyet a természeti adottságokkal magyarázó elképzelés figyelhető meg a 19. század végétől differenciálódó gazdaságföldrajzban.

Kezdetben hasonlóan alakult a magyar társadalomföldrajz története is. A két világháború közötti hazai emberföldrajzban a munkamegosztás fogalma, bár nem központi szerepű a földrajzi megismerésben (hiszen az emberföldrajzi paradigma a társadalmat – és így az osztályokat – némileg a földrajzi tartalom hátterébe szorította), mégis megjelenik a tudományos magyarázatokban. A társadalmi osztályok kialakulásáról a korszak meghatározó műve, Mendöl Tibor

Táj és ember című munkája a következőt írja: „A népesség természetes szaporodása életre kelt olyan gazdasági és társadalomfejlesztő erőket is, amelyek vég-eredményben ismét növelik a termelést. Differenciálódás neve alatt foglalhatjuk össze ezt a jelenségkomplexust. Ez gazdasági téren munkamegosztásban, a foglalkozások elkülönülésében nyilvánul, társadalmilag osztályok kialakulását eredményezi.” Mendöl szerint a foglalkozások differenciálódása azért jelentős, mert az az ember milióbe való belenövésének és a területi munkamegosztásnak egyik kulcsmozzanata (MENDÖL 1932); a tájak közötti munkamegosztás és az egyes tájak autark jellegének fokozatos oldódása specializáltságot, gazdasági értelemben az agrár- és ipari jellegű tájak kialakulását eredményezi, amelyben a possibilista szemléletnek megfelelően az emberi tevékenység és választás az egyik meghatározó tényező (MENDÖL 1932). A gazdaság vizsgálata a gazdasági élet szintetikus fogalmán keresztül (GYÖRI 2001) egyetlen, rögzített léptéken valósul meg: a gazdasági élet alapelemei a táji környezet adottságainak megfeleltethető javak és lehetőségek, amelyek társadalmi oldalról alkalmazkodást, esetleg függést eredményeznek (TELEKI 1936). Mivel a környezeti adottságok helyről helyre (tájról tájra) változnak, az alkalmazkodás foka és útja is eltérő lehet; területi munkamegosztás jön létre.

Ezt a két világháború közötti álláspontot utasították el a későbbiekben a szocialista gazdaságföldrajz képviselői, annak ellenére, hogy az érvelés sok szempontból nem változott. A szocialista földrajz hatalomátvételének egyik momentumaként 1953-ban a Földrajzi Közlemények névtelen szerzője Marx földrajzról szóló elképzeléseinek ismertetésekor a természetet és a társadalmat összekapcsoló munkafogalomról értekezett hosszasan, illetve kiemelte Marx zseniális leíró földrajzi képességeit (N. N. 1953). Ekkor még a munkamegosztás nem jelentette a fő rendezőelvet a gazdaságföldrajzi tanulmányokban. A fő ideológus, Markos György sztálinista felfogásban, 1953-ban írt tankönyve szerint a gazdaságföldrajz tanulmányozza a termelés térbeli elhelyezkedését, ennek természetföldrajzi feltételeit, valamint a természeti földrajzi környezetet mint a társadalom anyagi életének állandó és szükségszerű feltételét. Arról csak a későbbiekben, érintőlegesen ír, hogy emellett tudományosan megalapozza a termelőerők új elhelyezkedését is, így segítséget nyújt a földrajzi munkamegosztás kidolgozásához a szocializmus feltételeinek megfelelően (MARKOS 1953).

A hazai szocialista földrajzban a későbbiekben egyre inkább elterjedt az a nézet, amely a munkamegosztás fogalmát helyezte a gazdaságföldrajzi vizsgálatok középpontjába. Ebbe a sorba illeszkedik a Bernát Tivadar által szerkesztett 1981-es Általános gazdasági földrajz című tankönyv. Eszerint a gazdaságföldrajz „a térben, a természeti környezettel rendkívül szoros kapcsolatban lejátszódó társadalmi-gazdasági jelenségeket és folyamatokat vizsgálja. E jelenségek és folyamatok közül a gazdaságföldrajz mindenekelőtt a területi munkamegosztás problémáival

foglalkozik” (BERNÁT 1981a, 13.). Az elvnek megfelelően a kötet gazdaságföldrajzi alapkategóriákat ismertető nyitófejezete a területi munkamegosztással indul, amelyet Bernát a társadalmi munkamegosztás térbeli formájaként, területi vetületeként definiál (BERNÁT 1981a) – ebben például döntő a különbség a nyugati marxisták (pl. Massey) felfogásához képest. Massey-nél szó sincs semmilyen vetületről, a térbeli munkamegosztás a társadalmi munkamegosztással sokkal inkább dialektikus viszonyban van. A Bernát által szerkesztett tankönyv további részeiben viszont a munkamegosztás-központúság elsikkad, a munkamegosztás helyébe az elhelyezkedés lép (pikírtén azt mondhatnám, Marx zseniális leíró földrajzi képességeihez visszanyúlva): mivel az ágazati vagy speciális gazdaságföldrajz „a termelőerők egyes ágazati csoportjainak a területi elhelyezkedését és ennek törvényszerűségeit vizsgálja” (BERNÁT 1981a, 15.), így a fejezetek és alfejezetek címei ennek megfelelően alakulnak (pl. 2. A természeti-földrajzi tényezők hatása a gazdasági életre, a termelés földrajzi elhelyezkedésére; 2.4. A bányászat és a termékeit feldolgozó iparágak elhelyezkedése). Azaz elmondható, hogy a szocialista gazdaságföldrajz ragaszkodása a munkamegosztás fogalmához inkább egy olyan látszatkoncepció, amelyet nem sikerült elméletileg megalapozott, összefüggő módon a tudományos gyakorlatba átvinni.

Ezt a hiányosságot Zoltán Zoltán is érezte, amikor dinamikus gazdaságföldrajzával a marxista gazdaságföldrajzot kívánta továbbgondolni. Bár tanulmánya (ZOLTÁN 1979a) azt a vonalat nem bontja ki részletesen, hogy a marxista filozófiát és politikai gazdaságtant hogyan vezették át a marxista gazdaságföldrajzba, de azt egyértelműen megfogalmazza, hogy marxista alapállápontra van szükség. Az előbbieken bemutatott módon ebben központi szerepű a területi munkamegosztás vizsgálata, viszont a szerző megállapítja, hogy „[t]ársadalmilag mind ez ideig sajnos, nem sikerült elfogadtatni azt az alapelvet sem, hogy, »a marxista gazdaságföldrajz a területi munkamegosztás tudománya«. (...) Egyre inkább fel kell ismernünk, hogy a nemzetközi vagy az országon belüli munkamegosztás kizárólag földrajzi aspektusból nem magyarázható meg. A földrajzi adottságokban rejlő különbségek, a fizikai távolságok önmagukban még nem perdöntőek, mert a különböző politikai rendszerek, gazdasági integrációk, komplikált pénzügyi támogatási és elvonási formák, a valutaárfolyamok, a hatalmi és gazdasági tilalmak bonyolult rendszerei ezt a földrajzi alapsémát teljesen felborítják. Nem lehetséges tehát a teret a maga monolit fizikai (netán elvont geometriai) mivoltában szemlélni.” (ZOLTÁN 1979a, 221.). Alternatívaként ZOLTÁN (1979a) a társadalmi és térbeli struktúrák absztrahált ábrázolási és elemzési módjait javasolja, amelyben a foglalkozási szerkezetnek mint a munkamegosztásra utaló osztályozásnak fontos szerepe van.

Különösen izgalmas a marxista gazdaságföldrajzban az a vonal, amely a munkamegosztás térbeliségének vizsgálatát a rayonírozással köti össze. Erről

Zoltán a következőket írja: „A marxista gazdaságföldrajz a marxizmus klaszszikusai, valamint a termelőerők területi elhelyezkedése törvényszerűségeinek tanulmányozása révén viszonylag hamar felismerte azt, hogy a területi munkamegosztás legfőbb térbeli keretei a körzetek, az ún. rayonok. A körzetek vagy rayonok egy ország területének olyan nagyobb területi egységei, amelyeken belül nagyon szoros munkamegosztási kapcsolatok alakultak ki, továbbá a természeti és a gazdaságföldrajzi adottságok jó hasznosítása alapján komplex termelési vertikumok keletkeztek, amelyek nemcsak az adott körzet vezető gazdasági ágazatai, hanem az adott ország belső munkamegosztási rendjében is meghatározó szerepet játszanak. Egy adott körzet főleg a jellegadó ágazatok révén veszi ki a részét az ország gazdasági munkamegosztásából.” (ZOLTÁN 1979a, 218–219.). Továbbá szerinte a tájelmélet földrajzi determinizmusát a marxista gazdaságföldrajz társadalmi determinizmusa váltotta fel. Érdekes vizsgálati kérdés lenne, hogy a rayonok (mint területi szint) fontosságának „felismerése” hogyan vezethető le a marxi gondolatokból (bizonyos értelemben én kevésbé érzek különbséget az érvelésben Marxnál, Mendölnél és Zoltánnál), illetve hogy mi a földrajzi lépték (illetve egyes kitüntetett léptékek) szerepe a földrajzi megismerés folyamatáról szóló elméletekben. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik többek között tanulmányom másik főszereplője, Alfred Hettner.

Hettner és a leíró földrajzi séma

Ahogy Probáld Ferenc írja, a „hagyományos leíró földrajz egyebek közt azért vesztette el intellektuális vonzerejét, mert hosszú évtizedeken át követte – és főként általános iskolai tankönyveinkben sajnos most is követi – az ún. leíró földrajzi séma merev felépítését, amely még a múlt század végén alakult ki, és Hettner tekintélyétől alátámasztva úgyszólván kötelező törvénnyé vált” (PROBÁLD 1995, 48.). Bár Probáld értékelésével, főleg, ami a hazai tankönyvek felépítését illeti, egyetértek, mégis azt gondolom, hogy Hettner és a leíró földrajzi séma átvétele a magyar földrajztudományban nagyon is szelektív volt.

A leíró földrajzi séma régebbi „találmány”, mint ahogy Probáld sejteti, és ahogy a hazai földrajzi kánonban ismerjük: WARDENGA (2001) szerint már a 18. századtól bevett megoldása volt a leíró földrajzi munkáknak. Másrészt Hettner felfogása sokkal kevésbé merev, mint ahogy azt az interpretációk alapján gondoljuk. Ahogy szintén WARDENGA (2001) írja Hettner levelezésének feldolgozása alapján, Hettner számára a leíró földrajzi séma csak egy segédkonstrukció az általa tervezett átfogó földrajztudományi tankönyv(sorozat) logikus előkészítő munkálataihoz. Így az elképzelés egy olyan módszertani eszköz, amellyel a valóságot lehet az osztályozás segítségével megérteni és feldolgozni.

A leíró földrajzi séma magyarországi átvételét vizsgálva fontos szempont, hogy a német földrajzban a két világháború között a regionális vagy leíró földrajz (Länderkunde) és a hettneri séma jelentősen átalakult. A Länderkunde emberföldrajzi karaktert nyert (a háború élménye a cselekvő embert helyezte előtérbe), valamint a táj lett a vizsgálatok alapegysége (WARDENGA 2001). Ez utóbbi többek között azt eredményezte, hogy az ok-okozati, mechanisztikus leírásokat felváltotta a fenomenológiai szemléletmód (WARDENGA 2001) – ez később az Egyesült Államokban a saueri kulturális földrajzi hagyományban öröklődött tovább (erről többek között lásd MITCHELL 2003). Viszont ez a váltás tette lehetővé azt is, hogy Hettner megközelítését jobban megérthessük: ahogy PLEWE (1960) írja, Hettner szerint a Länderkundénak a tudományos megismerésben bevezető funkciója van, a séma alapján lehet bemutatni a teljes vizsgált térséget jellemző tényeket, ezután következik az elemzett térség regionális felosztása, majd az egyes régiók bemutatásakor van mód arra, hogy a földrajzi tényezők közötti kapcsolatokat kibontsuk, így ezek egyedi karaktere szemléltethető. Plewe interpretációja annyiban felületes – és ennek a hazai földrajz szempontjából is jelentősége van –, hogy az eredeti forrásban Hettner a teljes vizsgált térség bemutatását nevezi általános földrajznak (allgemeine Geographie), az egyes régiók bemutatását pedig Länderkundénak (illetve speciális földrajznak – besondere Geographie), azaz ebből a szempontból éppen hogy az általános földrajznak van egyfajta bevezető szerepe (erről részletesen lásd HETTNER 1905).

Az előbbi elkülönítéssel Hettner egyúttal a leíró földrajzi séma ismeretelméleti kritikájára adott válaszát egészítette ki. A leíró földrajzi séma kritikusai a két világháború között azt hangsúlyozták, hogy a tájtényezők sorrendisége valótlán belső oksági viszonyokat képez, helyett a különböző hatóerők dinamikus egymásra hatását lenne szükséges interpretálni, amelynek elsősorban az ember gazdasági életének fogalmaiból (pl. technika, tőkeáramlások, vámok és kereskedelmi szerződések, válságok és konjunktúrák) kellene kiindulnia. Hettner szerint viszont a leíró földrajz nem foglalkozhat oksági láncok visszaadásával: a térbeli egymásmellettség nem adható vissza a nyelvi egymásutániségben, ebből az ambivalens helyzetből a történeti feldolgozásmód a kiút, ahol az „előtte való” ismeretét a „rákövetkezendő” megértésének feltételeként fogjuk fel (WARDENGA 2001).

Ezen a ponton térnék ki a magyar földrajzi hagyományban különösen fontos fogalomhasználati kérdésekre. Hettner a kutatómunka eredményeképp létrejövő szövegekre az ábrázolás (Darstellung) kifejezést használja, amely a (döntően vizuálisan tapasztalt) valóság szöveggé alakításának feleltethető meg. Az ábrázolás a földrajz munkamódszere, amely nagyon különböző lehet, attól függően, hogy mi az ábrázolás célja (HETTNER 1905). Hettner alapvetően kétféle ábrázolási módot különít el, a leírást (Beschreibung vagy beschreibende Darstellung), illetve a ma-

gyarázatot (Erklärung, erklärende Darstellung).¹ „A leíró ábrázolás (beschreibende Darstellung) során minden térségben (Gebiet) az anyagot szigorúan a természeti javak és megjelenési módjaik alapján szükséges rendezni, ahol a sorrend némileg önkényes[, de állandó]. A magyarázó ábrázolás (erklärende Darstellung) a sorrendben az oksági összefüggéseket kívánja visszaadni, de ezt a fennálló kölcsönhatások miatt csak tökéletlenül tudja megtenni, és a tényezők (Faktoren) tárgyi összetartozását nem szakíthatja el túlságosan egymástól.” (HETTNER 1905, 685., kiegészítés tőlem). Előbbi, a leíró földrajzi sémához vezető leíró ábrázolásban a tényezők sorrendiségét az határozza meg, hogy a szervesen világ elképzelhető a szerves nélkül, fordítva viszont nem, így a felszín–vizek–éghajlat által leképezett szerves természet (anorganische Natur) bemutatását követi a szerves természet (organische Natur) három tényezője: a növényvilág, az állatvilág és az ember (HETTNER 1905). Azaz fontos megfigyelni, hogy ebben a szövegben a leíró földrajzi sémát Hettner nem bontja ki olyan részletesen, hogy abban a gazdasági ágazatok megjelenjenek.

A bemutatott hettneri gondolatok a magyar gazdaságföldrajzi szakirodalom mellett a társadalom- és regionális földrajzi hagyomány számára is fontosak. Hettner különösen jelentős hivatkozási pont a regionális földrajz szempontjából (erről lásd PROBÁLD 1995), ugyanakkor a regionális tudományi paradigma szintén sokat merített belőle. A továbbiakban a két világháború közötti magyar emberföldrajz szempontjából fontos megállapítások mellett a szocialista földrajz és napjaink geográfiájának az ágazati és regionális földrajzi felfogást egymással szembehelyező gyakorlatát elemzem részletesebben.

A két világháború közötti emberföldrajz – az előző fejezetben bemutatott módon – a gazdasági élet szintetikus fogalmára építette fel a gazdaság vizsgálatát. Azaz az emberföldrajzi programban a hettneri két ábrázolási irányból a regionális földrajzhoz, a relacionista térszemlélethez, az idiografikus jelleghez köthető magyarázó leírás jelenik meg inkább. Viszont a regionális vagy tájföldrajzi ábrázolás mégis elválaszthatatlan a leíró földrajzi sémától. Ahogy Mendöl szintén az előző részben ismertetett felfogásából következik, a tájak ok-okozati szemléletű elemzése a munkamegosztás fogalmával szorosan összekapcsolódik, specializált, egyedi tájakról csak a társadalmi munkamegosztás alapján beszélhetünk. Ezt a felfogást vitte tovább Prinz Gyula és Teleki Pál az 1930-as években, amikor a Magyar föld, magyar faj 2. kötetének A magyar munka földrajza alcímet adták.² Ebben a munka

1 A kérdéskör a windelbandi idiografikus és nomotetikus megközelítés elkülönítésével, a megértő és magyarázó (verstehen und erklären) tudományok kettősségével is kapcsolatos (lásd pl. BENEDEK 2002).

2 A kötet koncepcióját Prinz és Teleki együtt dolgozta ki, de a fejezetek nagyobb részét Prinz írta (PRINZ, TELEKI 1936)

fogalma az ember tájatalakító szerepe, a munkaföldrajz a kultúrföldrajz helyébe lép. A haladás oknyomozó kutatását végző földrajz számára a munka azért központi fogalom, mert a könyv „tartalma az ország népeinek az a munkája, mely az első kötetben tárgyalt természeti színpadon színeiben és vonalaiban új táji arculatot teremtett, a haza arculatát.” (PRINZ, TELEKI 1936, 17.). A relacionista és tájföldrajzi szemlélethez (valamint a Lebensraum-felfogáshoz) való kapcsolatokat tovább erősíti, hogy a kötet herderi alapálláspontot képvisel (Herder felfogása egyébiránt a leibnizi relacionista szemlélet félreértésén alapul, erről lásd BENEDEK 2002): a földrajzi helyzet sorsdöntő fontosságú, a fejlődést a fizikai és történelmi kihatások csak gyorsítják vagy fékezik (PRINZ, TELEKI 1936). Külön érdekes az egyébként általánosságban is materialista (BENEDEK 2002) megközelítésben az a gazdasági jellegű megfontolás, amely szerint az ember mint beruházó jelenik meg a tájban. Itt ez a Lebensraum-felfogásba vezetődik át (erről részletesen lásd KEMÉNYFI 2010): a könyv célja, hogy megmutassa a magyar faj beruházásait a tájba, mivel pedig a táj a beruházó tulajdona, így megvan a logikusan levezetett elvi alapja annak, hogy az ország földjét vissza lehessen szerezni (PRINZ, TELEKI 1936). Ugyanakkor a beruházásgondolat nem is áll nagyon távol attól a szocialista földrajztól, amely területileg is allokált beruházásokkal alakította át döntően a magyar tájat, illetve amellyel a hettneri gondolatok továbbélésének bemutatását folytatom.

A szocialista földrajzban a leíró gazdaságföldrajz elsősorban nem a hettneri séma továbbélését jelentette, hanem a leíró hagyomány túltengését az ágazati gazdaságföldrajzokban, amelyek elsősorban a „Mi hol van?” kérdésre keresték a választ. Az oknyomozó jelleg elsikkadt, vagy hosszadalmas, nem földrajzi jellegű érvelésekbe csapott át, például a mezőgazdaság esetében a természetett növények tűrőképességének és termőhelyi adottságoknak ismertetésébe (vö. HAJDÚ 2006), az iparföldrajz esetében pedig technológiai részletek bemutatásába (Antal Zoltán kandidátusi védése kapcsán lásd CZIRFUSZ 2010).

A szocialista gazdaságföldrajz tankönyvei viszont a hettneri sémát is továbbvitték a földrajzi diskurzusban. Ennek bemutatására a Bernát Tivadar által szerkesztett Magyarország gazdaságföldrajza című tankönyvet (BERNÁT 1981b) választottam ki, mint reprezentáns példát. A kötet – írom némi malíciával – azért alkalmas az efféle kiragadott bemutatásra, mert – írja Enyedi György recenziójában – „a felszabadulás óta megjelent, Magyarország gazdaságföldrajzát bemutató könyvek közül ez a legjobb” (ENYEDI 1981, 487.). A tankönyv egyrészt Magyarország gazdaságföldrajzának hagyományos ágazati, a leíró földrajzi sémán (beschreibende Darstellung) alapuló bemutatását tartalmazza, amely a természetföldrajzi adottságok értékelésével kezd, ezután a népesség és a település elemzését adja, végül a népgazdasági ágak területi elhelyezkedését mutatja be. Másrészt a kötet tartalmaz egy, Magyarország tervezési-gazdasági körzetei szerint haladó

„regionális földrajzi” bemutatást. Itt a természeti adottságok, erőforrások után a gazdaság, a népesség és a települések alfejezetei következnek egymás után. Bár a két rész szerkezeti felépítésének különbségeit a leíró és a magyarázó leírás különbözősége indokolhatná, természetesen erről Bernát Tivadarék esetében szó sincs, hiszen a leíró jelleg a teljes kötetben túlteng, illetve a körzetek bemutatása – ha valóban oknyomozó jellegű lett volna – az alfejezetek-témák sorrendjének változását szükségeltette volna (például a középhegységi ipari tengely körzetei esetében az ipar bemutatása megelőzhetné volna a mezőgazdaságét, egy alföldi körzetnél valószínűleg kevésbé). Bernát Tivadar kollektívája éppen a leíró és magyarázó ábrázolás közötti különbségtétellel küzdött (azzal, hogy miért és hogyan mondhat mást az egyik, mint a másik), amit Enyedi György jól érzékeltetett recenziójában: „az ágazati és a regionális földrajzi felfogás egyetlen munkán belüli alkalmazása nem problémamentes. A regionális fejezet megnövelésével kiküszöbölték az ágazati gazdaságföldrajz egyoldalúságát – ám ennek az a buktatója, hogy az ágazati és a regionális részek között az átfedéseket alig lehet elkerülni. Ez esetben sem egészen sikerült: az egyes körzetek bemutatása is jórészt ágazati földrajzi felfogású.” (ENYEDI 1981, 486.). Azaz talán fogalmazhatok úgy, bár a szocialista gazdaságföldrajz kísérletet tett arra, hogy a „polgári” regionális földrajzot elhelyezze a szocialista gazdaságföldrajzban – így szembement a Markos György-i programmal, amely ezt határozottan ellenezte (részletesebben lásd GYŐRI 2011) –, ám a gyakorlatban ezt olyan formalista játékként tette meg, amely mögül teljesen hiányoztak azok a hettneri (vagy bármilyen) elméleti megfontolások, amelyek az ágazati és a leíró földrajz közötti különbségtételt, illetve összefüggéseket rendszerbe foglalták volna.

Különleges a hettneri hagyomány viszonya Zoltán Zoltán dinamikus gazdaságföldrajzával. Bár Zoltán elképzelése alapvetően a leíró gazdaságföldrajzsal való szembehelyezkedésként értelmezhető, azt kívánja meghaladni (ZOLTÁN 1979b), bizonyos elemekben mégis a korábbi földrajzi hagyományokhoz nyúl vissza. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a földrajz oknyomozó jellegének (ez a hettneri felfogásban a magyarázó ábrázolás révén van jelen) „bizonyos szálai egészen a dinamikus földrajzig elvezetnek”, amely „aspektus ma sem mellőzhető” (ZOLTÁN 1979b, 8.) – ő maga a kölcsönhatásokra, a rendszerszemléletre való összpontosítást szorgalmazza. Másrészt elismeri, hogy az általa a gazdaságföldrajzot dinamizálni hivatott irányzatok közül az amerikai térgazdaságtani iskola (Isard és a regional science) Hettner elképzelésén alapul, még ha Zoltán szerint helyesen is haladja meg Hettner társadalmat és gazdaságot a természetbe „begyömészölő” (a szerző fogalomhasználata) felfogását a gazdasági tér absztrahálásával (ZOLTÁN 1979b, 10.).

A hettneri séma és az osztályozások összekapcsolása, viszonyának „szellemes megvilágítása” (PROBÁLD 1995, 39.) a kvantitatív irányzat egyik kulcsszereplője,

Brian Berry nevéhez kötődik (BERRY 1964). Berry földrajzi adatmátrixa, amely a hazai kvantitatív földrajz és regionális tudomány egyik fontos hivatkozási pontja, a hettneri elképzeléseket foglalja olyan rendszerbe, amely látszólag továbbviszi a regionális földrajzi elképzelést (és így a regionális földrajzi megközelítést a kvantitatív irányzat részeként fogja fel). Véleményem szerint viszont nincsen szó a hettneri magyarázó és leíró ábrázolás összeegyeztetéséről: a földrajzi adatmátrix egy nomotetikus tudományfelfogást jelenít meg, a magyarázó ábrázolás momentumát látatja (hiszen a mátrix elemei között kapcsolatokat lehet létrehozni, például korrelációs számításokkal, amelyek azonban csak együttmozgást, nem pedig ok-okozati viszonyokat bizonyítanak), viszont alapvetően a leíró ábrázolás kutatói gyakorlatát eredményezi, amikor is különböző irányokban haladunk a mátrix elemeinek bemutatásával. Továbbá mind Probáld szövege, mind a hazai regionális tudomány a status quo megőrzése érdekében részben elkeni Hettner földrajza és a kvantitatív irányzat ismeretelmélete közötti alapvető különbségeket (vö. GYIMESI 2011).

Zoltán Zoltánhoz visszakanyarodva, ez az elkenés legalább annyira jelentkezik nála is. Véleménye szerint a leíró (gazdaság)földrajzzal az a probléma, hogy a térrel és a társadalommal kapcsolatos nézeteket a polgári filozófiából kölcsönözte – itt a szerző például a Hettner–Kant-kapcsolatokat tematizálja –, ráadásul a polgári geográfiának nem alakult ki egységes, általánosan elfogadott térelméleti alapozása (ZOLTÁN 1979b). Viszont a térgazdaságtani, telephely-elméleti elképzelések mögött rejlő szintén „polgári” filozófiáról egyáltalán nem ejt szót (erről a kérdéssel bővebben lásd DUSEK 2012; FARAGÓ 2012).

Az előbbieken a hazai társadalomföldrajz történetében elemeztem néhány példán keresztül, hogy a hettneri elvek milyen módon éltek tovább. Azt gondolom, hogy a leíró földrajzi séma kutatói gyakorlata mind a mai napig továbbél, és Probáld Ferenc álláspontjával szemben – amellyel ezt az alfejezetet nyitottam – ez nem csak az általános iskolai tananyagot jellemzi. Elegendő csak kinyitnunk az Akadémiai Kiadó által megjelentetett, a magyar földrajztudomány jelenét reprezentálni kívánó (és sajnos reprezentáló) Világföldrajz-kötetet (TÓTH 2010a), amelyben a Bernát-féle Magyarország-tankönyv két évtizeddel korábbi dilemmái sejlenek fel újból. Ahogy Tóth József az Előszóban írja, a kötet „[á]ltalános földrajzi fejezetei a teóriákon keresztül érzékeltetik a globalizáció folyamatát. Az ágazati földrajzi részek az ágazati problematikán keresztül töltik meg tartalommal a globalizációt. A regionális földrajzi fejezetek az egyes lokális terek specifikumait mutatják be, kiemelve az egyes szférák közötti kölcsönhatásokat. A három megközelítés szintézisaként a világ államainak jellegzetes eltéréseit és ezek fél évszázad alatti változásait összegezzük.” (TÓTH 2010b, 31.). A kézikönyv a tartalomjegyzék alapján viszont inkább két részre tagolódik, amelyek az előszó hivatkozott részével együttesen némileg a hettneri elképzeléseket jelenítenék meg: az első, általános és ágazati (?) földrajzi rész a geoszférák, illetve a leíró földrajzi séma egyes alkotóelemei mentén halad (elégge töre-

dékesen – például a szolgáltató szektor esetében –, néhol pedig összevissza – például a népességföldrajzi típusú fejezetek közé ékelődnek település-földrajziak). A regionális rész nem szolgálja a „szférák közötti kölcsönhatások” megvilágítását, az egyes országok bemutatása ugyanarra a sémára épül, amelyben a természeti viszonyok bemutatását a történelmi fejlődés – mint kifejezetten nyugati, fehér diskurzus, amely egyébként a világ nagyobb részére bajosan húzható rá – elemzése, majd a népesség- és településföldrajz, a gazdaság, végül a régiók és városok értékelése követi. Ezek tehát a leíró ábrázolás gyakorlatát termelik újra, a magyarázó ábrázolás csak ígéret marad; a gazdasági fejezetek szinte kizárólag egymástól függetlenített, rögzített sorrendű szektorális leírások, amelyek a magyarázó leírás látszatát a fiziokrata logika láttatásával (mezőgazdaság–ipar–szolgáltatások) fedik el. Ezekben ráadásul a szolgáltató szektort kizárólag a kereskedelemre, a közlekedésre és esetenként a turizmusra vonatkozó fejtegetések jelenítik meg, nem véve tudomást például az elmúlt évtizedek tercier szektort érintő differenciálódási folyamatairól, amelyek nyomán a nyugati szerzők egyenesen arról írnak, hogy a szolgáltatások olyan sokszínűek, hogy nem lehet egységesen kezelni őket (TICKELL 2002).

Összefoglalás

Keményfi Róbert interpretációjában a földrajzi ismeretek bővülése, a rendszeres statisztikai felvételezés megindulása következtében szükségképpen szétesett a környezetet egységében kezelő földrajztudomány, amely az ember és természet közötti kapcsolatok elemzése, illetve a tértudományi szemlélet felé fordult (KEMÉNYFI 2010). Bár bizonyos kérdéseket ez az értelmezés szemléletessé tesz, mégis némileg leegyszerűsítőnek tartom. Egyrészt a leíró földrajzi hagyomány és a tájföldrajz átértelmezésével még ma is sokan hisznek az egységes földrajztudományban – PROBÁLD FERENC (1995) tanulmánya mellett meglepő módon Zoltán Zoltán is (néhány rész kérdés ellenére) pozitívan értékeli a tájat mint generalizáló elemet alkalmazó irányzatot, szemben a specializálódó ágazati földrajzokkal (ZOLTÁN 1979b). Másrészt viszont azt gondolom, hogy a földrajz effajta „szétesése”, differenciálódása (főleg ismeretelméleti, de tematikai értelemben is) egyértelműen új lökést adott az elmúlt évtizedek nyugati geográfiája számára. Ennek a megújulásnak az egyik eleme mindenképp a marxizmuson is alapuló kritikai társadalomelméletek megjelenése a külföldi, illetve néhány esetben a hazai társadalomföldrajzban, ez utóbbi annak ellenére, hogy a szocializmus szellemi örökségéhez való viszonyulás nem könnyű (PICKLES, SMITH 2007).

A marxizmus és a munkamegosztás kapcsolata a magyar szocialista gazdaságföldrajz számára egyfajta megkérdőjelezhetetlen igazság volt. Sőt, a szocialista gazdaságföldrajz azért volt marxista a képviselői szerint, mert a területi

munkamegosztást tette vizsgálatá tárgyává. Az utóbbi évtizedek nyugati marxista irodalmában viszont többen rámutattak, hogy Marxnál nem egyértelmű a munkamegosztás és a kapitalizmus kapcsolata,³ szükség van ezen fogalmak kutatói gyakorlatokon keresztüli dekonstruálására. Noel Castree tanulmánya (CASTREE 1999) például a klasszikus marxistákat kritizáló (ám Castree szerint a marxizmus érdemi újradefiniálását mellőző) Andrew Sayer és J-K. Gibson-Graham munkásságát elemzi. Sayer többek között rámutatott arra, hogy a klasszikus marxista földrajzosok (mint David Harvey és Neil Smith) összemosás a kapitalizmus és az osztály fogalmához kapcsolódó jelenségeket a munkamegosztás hatásaival, azaz véleménye szerint a munkamegosztás mint ontológia csak részben vezethető vissza a kapitalizmusra (CASTREE 1999). Castree interpretációjában viszont Sayer adós marad a marxi politikai gazdaságtan alapfogalmainak munkamegosztás nélküli újragondolásával (CASTREE 1999).

Az előbbi kritika ellenére azt gondolom, hogy a kapitalista és nemkapitalista (vagy több mint kapitalista) gazdaságok és a munka megértésében fontosak ezek a diskurzusok. Annak ellenére, hogy a munkamegosztás (és így az ágazatok) fogalmaiból kibontható a kapitalizmus, de a nemkapitalista formák nem feltétlenül. Így mindenképpen figyelembe szükséges venni egyrészt azokat a posztmarxista kutatásokat, amelyek a gazdaság leíró kategóriáinak átértelmezésével és megújításával foglalkoznak (lásd pl. GIBSON-GRAHAM 2006), másrészt azokat, amelyek a változatos kapitalizmus fogalmának bevezetésével a klasszikus politikai gazdaságtani vizsgálatok gazdaságföldrajz számára való újradefiniálását javasolják (РЕСК, THEODORE 2007). Egyéb esetben a hazai gazdaságföldrajzi diskurzus szükséges és érdemi átalakítását elképzelhetetlennek tartom.

Irodalomjegyzék

- BENEDEK J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21–39.
- BERNÁT T. (szerk.) (1981a): *Általános gazdasági földrajz*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest
- BERNÁT T. (szerk.) (1981b): *Magyarország gazdaságföldrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest
- BERRY, B. J. L. (1964): Approaches to regional analysis. A synthesis. *Annals of the Association of American Geographers*, 1., 2–11.

3 Marx A tőkében például azt írja, hogy a munkamegosztás „létezési feltétele az árutermelésnek, bár megfordítva az árutermelés nem létezési feltétele a társadalmi munkamegosztásnak” (MARX 1955, 49.).

- CASTREE, N. (1999): Envisioning capitalism: geography and the renewal of Marxian political economy. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2., 137–158.
- CZIRFUSZ M. (2010): A földrajztudományi mező működése a hatvanas évek két kandidátusi védése alapján. In: BAJMÓCY P., JÓZSA K. (szerk.): *Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája. Szeged, Magyarország, 2010.04.01–2010.04.02.* SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, CD–kiadvány, 13 oldal
- CZIRFUSZ M. (2011): *A foglalkozási átrétegződés mint tudományos gondolat a magyar társadalomföldrajzban.* Doktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- DUSEK T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 2., 96–100.
- ENYEDI GY. (1981): Magyarország gazdasági földrajza. Szerk.: Bernát Tivadar. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 463 old. *Földrajzi Értesítő*, 4., 485–487.
- FARAGÓ L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- GIBSON-GRAHAM, J-K. (2006): *The end of capitalism (as we knew it). A feminist critique of political economy.* 1st University of Minnesota Press ed. University of Minnesota Press, Minneapolis
- GYIMESI Z. (2011): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 1., 81–100.
- GYÓRI R. (2001): A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata.* ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 61–83. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 6.)
- GYÓRI R. (2011): A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. In: HORVÁTH L., LACZKÓ K., TÓTH K., PÉTERFFY A. (szerk.): *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati.* Typotex Kiadó, Eötvös Collegium, Budapest, 288–311.
- HAJDÚ Z. (2006): A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon, 1948–1956. In: KISS A., MEZŐSI G., SÜMEGHY Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére.* SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi, Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 245–258.
- HETTNER, A. (1905): Das Wesen und die Methoden der Geographie. *Geographische Zeitschrift*, 11., 545–564., 615–629., 671–686.
- KEMÉNYFI R. (2010) A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái. MTA doktori értekezés, Debrecen
- MARKOS GY. (1953): *Gazdaságföldrajz I. évf. délelőtti és esti hallgatóknak.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest

- MARX, K. (1955): *A tőke. I. A tőke termelési folyamata*. 3. kiadás. Szikra, Budapest
- MASSEY, D. (1985): New directions in space. In: GREGORY, D., URRY, J. (eds.): *Social relations and spatial structures*. Macmillan, London, 9–19.
- MASSEY, D. (1995): *Spatial divisions of labour. Social structures and the geography of production*. 2nd ed. Macmillan, London
- MASSEY, D. (2005) *For Space*. Sage, London
- MENDÖL T. (1932): *Táj és ember (Az emberföldrajz áttekintése)*. Magyar Szemle Társaság, Budapest
- MITCHELL, D. (2003): Dead labor and the political economy of landscape – California living, California dying. In: ANDERSON, K., DOMOSH, M., PILE, S., THRIFT, N. (eds.): *Handbook of cultural geography*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 233–248.
- N. N. (1953): Marx a földrajzról. *Földrajzi Közlemények*, 1–4., 15–19.
- PECK, J., THEODORE, N. (2007): Variegated capitalism. *Progress in Human Geography*, 6., 731–772.
- PICKLES, J., SMITH, A. (2007): Post-socialism and the politics of knowledge production. In: TICKELL, A., SHEPPARD, E., PECK, J., BARNES, T. J. (eds.): *Politics and practice in economic geography*. Sage, London, 151–162.
- PLEWE, E. (1960): Alfred Hettner. Seine Stellung und Bedeutung in der Geographie. In: *Alfred Hettner * 6.8.1859 Gedenkschrift zum 100. Geburtstag*. Keysersche Verlagsbuchhandlung, Heidelberg, München, 15–27. (Heidelberger Geographische Arbeiten; 6.)
- PRINZ GY., TELEKI, P. (1936): *Magyar földrajz. A magyar munka földrajza*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest (Magyar föld, magyar faj; 2.)
- PROBÁLD F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában (Háttérvázlat). In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány (Tudományelméleti tanulmányok)*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 35–62. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 2.)
- SADLER, D. (2000): Concepts of class in contemporary economic geography. In: SHEPPARD, E., BARNES, T. J. (eds.): *A companion to economic geography*. Blackwell, Malden, Oxford, Carlton, 325–340.
- SMITH, N. (1990): *Uneven development. Nature, capital and the production of space*. 2nd ed. Blackwell, Oxford
- SWYNGEDOUW, E. (2000): The Marxian alternative: historical-geographical materialism and the political economy of capitalism. In: SHEPPARD, E., BARNES, T. J. (eds.): *A companion to economic geography*. Blackwell, Malden, Oxford, Carlton, 41–59.
- TELEKI P. (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest

- TICKELL, A. (2002): Geography of services: progress in the geography of services III – time to move on? *Progress in Human Geography*, 6. 791–801.
- TÓTH J. (szerk.) (2010a): *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Akadémiai Kézikönyvek)
- TÓTH J. (2010b): Előszó. In: TÓTH J. (szerk.): *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 29–31. (Akadémiai Kézikönyvek)
- TÓTH Z. (1987): Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1., 62–86.
- WARDENGA, U. (2001): Theorie und Praxis der länderkundlichen Forschung und Darstellung in Deutschland. In: GRIMM, F-D., WARDENGA, U. (Hrsg.): *Zur Entwicklung des länderkundlichen Ansatzes*. Institut für Länderkunde, Leipzig, 9–35. (Beiträge zur Regionalen Geographie; 53.)
- ZOLTÁN Z. (1979a): A dinamikus gazdaságföldrajz alapproblémái. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 217–235.
- ZOLTÁN Z. (1979b): A dinamikus gazdaságföldrajz történelmi előzményei. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 1–22.

Czirfusz Márton, PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 1112 Budapest, Budaörsi út 45., czirfusz@rkk.hu